

Deiliskráning í landi Réttarholts í Árnessýslu

Sólveig Guðmundsdóttir Beck

Fornleifastofnun Íslands
FS337-06331
Reykjavík
2007

Forsíðumyndin er af tóftum (ÁR-291:028) um 100 m ANA við sumarbústaði norðvestan undir Skaftholtsfjalli, innan skipulagsreits.

© Fornleifastofnun Íslands 2007
Bárugötu 3
101 Reykjavík
Sími: 551 1033
Fax: 551 1047
Netfang: fsi@instarch.is
Heimasíða: www.instarch.is

EFNI

I. INNGANGUR	4
II. DEILISKRÁNING OG FORNLEIFAR	5
III. SKÝRINGAR.....	7
IV. FORNLEIFAKÖNNUN	9
Minjastaðir innan skipulagsreits	9
V. SAMANTEKT OG NIÐURSTÖÐUR	19
HEIMILDIR	22
VIÐAUKI I: Loftmynd sem sýnir afmörkun svæðis og minjar innan þess og skrá yfir hnit fornleifa í landhnitakerfi (ISN93).....	23

I. Inngangur

Á haustmánuðum 2006 hafi fyrirtækið Landform samband við Fornleifastofnun Íslands fyrir hönd Skeiða- og Gnúpverjahrepps og óskuðu þess að stofnunin sæi um deiliskráningu fornleifa í landi Skaftholts/Réttarholts vegna fyrirhugaðs deiliskipulags svæðisins. Um er að ræða 580 ha svæði fast sunnan við Kálfá umhverfis Árnes. Tilefni rannsóknarinnar er nýtt deiliskipulag vegna fyrirhugaðra byggingaframkvæmda.

Byrjað var á því að vinna svæðisskráningu (heimildaskráningu) fyrir jörðina Skaftholt og sá Elín Ósk Hreiðarsdóttir um verkið í október 2006. Í byrjun nóvember hófst svo undirbúningur að vettvangsrannsókn sem unnin var á tímabilinu frá 14.-24. nóvember 2006 af Birnu Lárusdóttur og Sólveigu Guðmundsdóttur Beck og sá sú síðarnefnda um frágang og ritun þessarar skýrslu. Áður en vettvangsrannsókn hófst var tekið viðtal við Ingunni Halldórsdóttur fyrrverandi ábúanda sem fæddist í Skaftholti árið 1925 og bjó þar ásamt foreldrum sínum fram til ársins 1955. Ingunn veitti mikilvægar upplýsingar varðandi fornleifar í landi Skaftholts og eru henni færðar kærar þakkir fyrir hjálpina.

II. Deiliskráning og fornleifar

Hátt á aðra öld er liðið síðan skráning fornleifa hófst á Íslandi en þó er enn langt í land að til sé heildstæð skrá um fornleifar á Íslandi. Á síðustu áratugum 19. aldar voru margir minjastaðir kannaðir á vegum Hins íslenska fornleifafélags, einkum staðir sem á einn eða annan hátt tengdust fornsögum og sögu þjóðveldisins. Eftir aldamótin 1900 dró úr fornleifakönnun á vegum félagsins og var þráðurinn ekki tekinn upp að nýju fyrr en um og eftir 1980.

Skoðanir manna á því hvað teljast fornleifar hafa breyst mikið á þessum tíma. Byggingar sem voru hversdagslegar fyrir hundrað árum eru nú orðnar minjar um horfna lífshætti. Skilningur hefur vaknað á nauðsyn þess að skrá upplýsingar um slíkar minjar og vernda þær fáu sem eftir eru fyrir komandi kynslóðir. Nauðsynlegra upplýsinga um gerð og ástand fornleifa er aðeins hægt að afla með vettvangsathugun, og við það er venjulega átt með hugtakinu fornleifaskráning (ýmist aðal- eða deiliskráning). Til þess að vettvangsathugun komi að fullu gagni verður þó fyrst að taka saman ýmsar upplýsingar, bæði skriflegar og munnlegar, sem vísa á minjastaði og geta gefið vísbendingar um hlutverk mannvirkjaleifanna (svæðisskráning).

Á undanförnum árum hafa verið gerðar breytingar á löggjöf um verndun fornleifa og hefur eftirlit með framkvæmd laganna verið aukið. Samkvæmt 10. grein þjóðminjalaga (nr. 107, 2001), eru allar fornleifar á Íslandi friðhelgar: „Fornleifum má enginn, hvorki landeigandi, ábúandi né nokkur annar, spilla, granda né breyta, ekki heldur hylja þær, laga né aflaga né úr stað flytja ...“ Er þessi fornleifakönnun í anda þeirra markmiða sem sett hafa verið þessari löggjöf. Mat á áhrifum framkvæmda á fornleifar gerir kröfur um fjölþætta athugun á heimildum og vettvangsrannsókn, enda er skilgreining á fornleifum í þjóðminjalögum víðtæk. Til fornleifa teljast hvers kyns leifar fornra mannvirkja og annarra staðbundinna minja sem menn hafa gert eða mannaverk eru á, svo sem:

- a. búsetulandslag, byggðaleifar, bæjarstæði og bæjarleifar ásamt tilheyrandi mannvirkjum og öskuhaugum, húsaleifar hvers kyns, svo sem kirkna, bænahúsa, klaustra og búða, leifar af verbúðum, naustum, verslunarstöðum og byggðaleifar í hellum og skútum;
- b. vinnustaðir þar sem aflað var fanga, svo sem leifar af seljum, verstöðvum, bólum, mógröfum, kolagröfum og rauðablæstri;
- c. gömul tún- og akurgerði, áveitumannvirki og leifar eftir veiðar til sjávar og sveita;

- d. gamlir vegir, stíflur, brýr, vatnsvöð, varir, hafnir og bátalægi, slippir, ferjustaðir, kláfar, vörður og vitar og önnur vega- og siglingamerki ásamt kennileitum þeirra;
- e. virki og skansar og önnur varnarmannvirki;
- f. gamlir þingstaðir, meintir hörgar, hof og vé, brunnar, uppsprettur, álagablettir og aðrir staðir og kennileiti sem tengjast siðum, venjum, þjóðtrú eða þjóðsagnahefð;
- g. áletranir, myndir eða önnur verksummerki af manna völdum í hellum eða skútum, á klettum, klöppum eða jarðföstum steinum og minningarmörk í kirkjugörðum;
- h. haugar, dysjar og aðrir greftrunarstaðir úr heiðnum eða kristnum sið;
- i. skipsflök eða hlutar úr þeim.

Minjar 100 ára og eldri teljast til fornleifa, en heimilt er þó að friðlýsa yngri minjar.

Það er skýrt af þessari skilgreiningu að fornleifar eru ekki aðeins öll mannvirki heldur einnig staðir sem á einn eða annan hátt tengjast menningu og atvinnuvegum, hvort heldur sem er vöð eða álagablettir. Þessari skilgreiningu er fylgt við hefðbundna fornleifaskráningu.

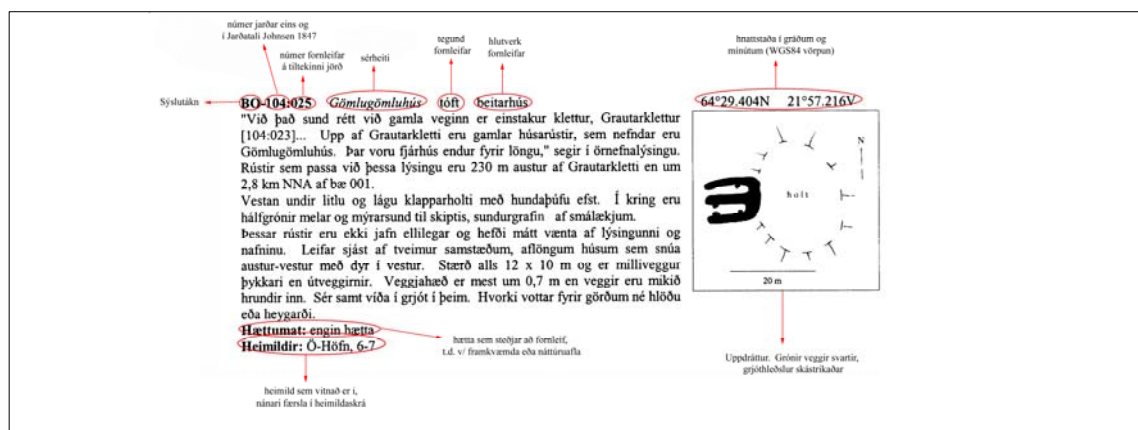
Ef nauðsynlegt er talið að spilla fornleifum eða hylja þær, þarf að leita heimildar Fornleifaverndar ríkisins. Komi til björgunargraftar vegna framkvæmda, ber framkvæmdaaðili þann kostnað sem af því hlýst.

Með hliðsjón af ofangreindum lagaákvæðum, er skylt að geta þeirra takmarka sem eru á meðfylgjandi mati: Þrátt fyrir ítarlega heimildarkönnun og vettvangsathugun eru fornleifar þess eðlis að seint verður skorið úr með fullri vissu að við tiltekna framkvæmd sé engin hætt á að áður óþekktar minjar finnist við jarðrask.

III. Skýringar

Í skráningarkerfi Fornleifastofnunar hefur hver sýsla skammstafað heiti (ÁR, SP o.s.frv.) og hver jörð hefur þriggja stafa númer. Miðað er við jarðaskiptingu eins og hún kemur fyrir í Jarðatali Johnsens frá 1847 og byggir tölusetning jarðanna á því. Skipting jarða um miðja 19. öld ræður ekki aðeins númerum í skránni heldur er miðað við hana þegar ákvarðað er hvaða jörð ákveðnir minjastaðir tilheyra. Hverjum minjastað er gefin kennitala sem er þriggja stafa númer sem hengt er við sýslutákn og jarðarnúmer (dæmi: ÁR-191:001). Fornleifaskrá hvernar jarðar hefst á stuttu yfirliti yfir skiptingu jarðarinnar, eignarhald hennar og matsverð, og einnig er gefin stutt lýsing á náttúrufari og búskaparaðstæðum og sléttun túna. Þar á eftir kemur listi yfir fornleifar sem fundist hafa heimildir um.

Í skránni fær hver minjastaður eina grein og er framsetning upplýsinganna stöðluð. Í fyrstu línu hvernar greinar eru grunnupplýsingar auðkennisnúmer, sérheiti, tegund, hlutverk og hnattstaða. Á eftir auðkennisnúmeri kemur sérheiti hennar ef eitthvert er og síðan tegund. Með tegundarflokkun er leitast við að skilgreina hvers eðlis fornleifin er, þ.e. hvort um er að ræða mannvirki af einhverju tagi sem enn sést, og þá hverskyns (t.d. tóft, garðlag eða varða), mannvirki sem vitað er um en er horfið (heimild, örnefni) eða fornleif sem ekki hefur verið mannvirki (álagablettur, sögustaður eða nátttröll). Allir fornleifastaðir eru greindir til tegundar en hlutverk þeirra er ekki alltaf hægt að ákvarða.

Dæmi um skráningu á dæmigerðum minjastað

Á eftir hlutverki kemur hnattstaða minjastaðarins í gráðum og mínútum. Mæling hnattstöðu er gerð með GPS staðsetningartækjum (stillingin WGS 84) og er mælt í miðju hvers minjastaðar. Áætlað frávik frá miðju er oftast ekki meira en 10 metrar að meðaltali. Þar sem getur um „heimild um...“ t.d. útihús, þá er átt við að eingöngu eru til heimildir um staðinn, en minjar hafa ekki fundist á vettvangi við skrásetningu. Þó engar minjar hafi fundist, er engu að síður tekin hnattstaða staðarins ef unnt hefur verið að ákvarða hann á grundvelli fyrirliggjandi upplýsinga með um 50 metra fráviki.

Í annarri línu hefst lýsing minjastaðar oftast á tilvitnun í fyrirliggjandi heimildir en síðan er staðsetningu hans lýst. Þar á eftir kemur oft lýsing á aðstæðum og síðast lýsing á mannvirkinu sjálfu ásamt öðrum upplýsingum sem við eiga.

Í næstsíðustu línu er lagt mat á þá hættu sem minjastaðurinn kann að vera í. Hættustig eru eftirfarandi: 1) engin hættu, 2) hættu og 3) stórhættu. Þeir minjastaðir sem eru fjarri byggð og öllu því umróti sem hugsanlega gæti skemmt þá teljast ekki í hættu. Minjar á eða við svæði þar sem framkvæmdir eiga sér stað teljast í hættu ef hugsanlegt er talið að þeim verði rótað. Sem dæmi um slíka staði má telja fornleifar í túni en þær teljast í hættu vegna þess umróts sem fylgir ábúð og búskap og minjastaðir sem eru á svæði þar sem framtíðar landnotkun er óráðin. Í stórhættu teljast minjastaðir þar sem miklar líkur teljast á að stöðum kunni að verða raskað vegna áætlaðs eða fyrirsjáanlegs umróts. Sem dæmi um slíka staði má nefna minjastaði sem eru á skipulagssvæði þéttbýlis, inni í skógræktarreitum, innan áhrifasvæðis stórframkvæmda eða sem uppblástur ógnar.

Gerð er grein fyrir hver er hættuorsök hverju sinni. Þá er í síðustu línu getið heimilda ef einhverjar eru, oft með skammstöfunum, en úr þeim er leyst í heimildaskrá aftast í skýrslunni.

IV. Fornleifakönnun

Réttarholt er nýbýli byggt úr helmingi jarðar Skaftholts árið 1961. Enn er búið bæði í Réttarholti og Skaftholti en jörð Réttarholts hefur verið skert til muna vegna lóðaaafhendinga og sumarbústaðabygginga.¹

Við skráningu fornleifa hjá Fornleifastofnun Íslands er jarðatali frá árinu 1847 (Jarðatali Johnsens) fylgt og því eru allar þær fornleifar sem þekktar eru í landi Réttarholts skráðar undir jörðinni Skaftholt (ÁR-291). Í landi Skaftholts eru 34 þekktir minjastaðir, en flestir þeirra eru í eða við heimatún Skaftholts sem er um 650 m austan við umræddan deiliskipulagsreit. Heimatún Réttarholts er heldur ekki hluti af skipulagsreitnum þó það sé innan hans þar sem landið er í einkaeign og því engar byggingaframkvæmdir á döfinni innan þess svæðis. Þegar vettvangsrannsókn hófst voru 7 þekktar heimildir um fornleifar innan deiliskipulagsreitsins. Eftir viðtal við Ingunni Halldórsdóttur og vettvangsrannsókn bættust við 7 minjastaðir og því voru samtals skráðir 14 minjastaðir sem flestir falla undir almenna skilgreiningu þjóðminjalaga um fornleifar og má lesa umfjöllum um þær hér að neðan. Staðsetningu þessara fornminja má sjá á korti aftast í skýrslu.

Minjastaðir innan skipulagsreits

ÁR-291:009 Þrívörður varða

Í örnefnaskrá Skaftholts segir: "Í vestur frá Skaftholtsréttum eru þrjár vörður, á að gizka 500 metra frá réttunum. Þær standa í röð uppi á hraunhól og heita Þrívörður." Í örnefnaskrá Ingunnar Halldórsdóttur segir: "Þrívörður; smáhæð í heiðinni skammt frá Árnesi, með þremur hlöðnum vörðum. Kjartan Jóhannesson organisti hlóð þær upphaflega". Kjartan þessi fæddist 05.01.1893 og lést 31.10.1972. Samkvæmt Ingunni Halldórsdóttur, heimildarmanni, voru vörðurnar hlaðnar í gamni en urðu seinna gott kennileiti. Ekki vitað nákvæmlega hvenær Kjartan hlóð vörðurnar. Vörðurnar þrjár

64°02.550N 20°13.753V

Þrívörður, horft til vesturs

¹ sbr. Sunnlenskar byggðir I, bls. 399-400.

eru um 530 m VNV við Skaftholtsréttir og um 1480 m vestan við Skaftholt vestan við Réttarholtsland. Vörðurnar standa uppi á mosa- og grasigrónum, 3-4 m háum hól sem snýr norður-suður. Vörðurnar eru þrjár og standa í svo til beinni röð efst á hól sem snýr norður-suður. Vörðurnar eru óreglulega hlaðnar úr hraungrýti og eru þær 0,5 - 1 m á hæð (2-5 umför). Þær eru 0,25-1 m í þvermál og eru þær úgullaga. Hrunið hefur úr tveimur þeirra. Svæðið sem vörðurnar standa á er um 4 m á breidd og 15 m á lengd.

Hættumat: stórhætta, vegna framkvæmda

Heimildir: Ö-Skaftholt, 1

ÁR-291:011 *Knarrarholt* þjóðsaga um legstað

64°02.192N 20°12.717V

"Suðvestur frá bænum í Skaftholti í mörkum milli Þjórsár og Skaftholts, er lágt grjótholt grasi og mosa vaxið, heitir það Knarrarholt. Þar er sagt, að grafinn sé knerrir (svo í hdr): hefur holtið lögun líkt og skip á hvolfi." Knarrarholt er um 1230 m suðvestan við svæðið þar sem gamli bærinn í Skaftholti stóð og um 800 m vestan við Heiðarhús. Knarrholt er um 8-10 m hár, náttúrulegur malarkambur sem liggur austur-vestur. Kamburinn er í laginu eins og skip á hvolfi, grasi- og mosavaxinn en rofinn á toppnum. Ekki sést til fornleifa. Engin ummerki er að sjá um mannaverk á hólnum og verður að teljast afar ólíklegt að hóllinn sé annað en náttúrusmið.

Knarrarholt, horft til suðurs

Hættumat: stórhætta, vegna framkvæmda

Heimildir: Ö-IH, 2; Ö-Skaftholt, 1

ÁR-291:017 *Nónsteinsvað* heimild um vað

64°02.583N 20°15.267V

Í örnefnaupptalningu Brynjúlfs Jónssonar frá Minna-Núpi eru talin upp örnefni Nónsteinn og Nónsteinsvað í landi Skaftholts. Samkvæmt Ingunni Halldórsdóttur var vað yfir Kálfá staðsett um 90 m ASA við Nónstein og um 100 m norðvestan við félagsheimilið í Árnesi. Farið var yfir með hesta á þessu vaði á leið til kirkju, í réttir og fleira. Á þessum stað eru bakkar Kálfár grasivaxnir og 0,3-0,5 m háir. Áin er 20-30 m breið og ekki stígvélafær. Á flatlendinu SA við vaðið sést hugsanleg gata á loftmynd sem gæti hafa legið til/frá vaðinu NV-SA í átt að Þjórsárholti.

Nónsteinsvað, horft til norðurs

Hættumat: stórhætta, vegna framkvæmda

Heimildir: Ö-BJ, 1

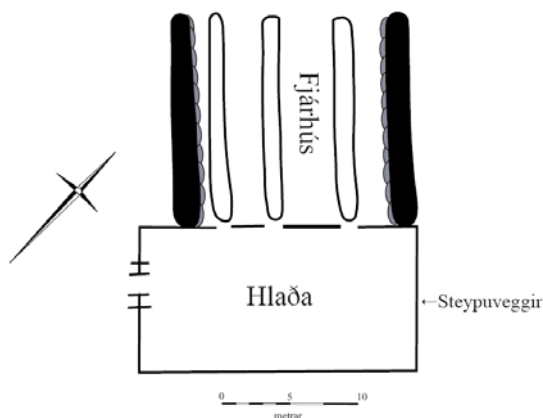
ÁR-291:021 tóft fjárhús og hlaða

64°02.945N 20°13.013V

Í örnefnaupptalningu Brynjúlfs Jónssonar frá Minna-Núpi er talið upp örnefnið Fjárhúsdalur í landi Skaftholts. Í örnefnalýsingu Skaftholts segir: "Upp frá túninu [Ærhústúni] er Ærhúsbrekka, upp frá brekkunni er Ærhúsdalur. Fyrir ofan og austan dalinn er Ærhúsgil." Samkvæmt örnefnaskrá Ingunnar Halldórsdóttur var fjárhús neðan við Fjárhúsdal þó hún þekkti dalinn ekki undir því nafni. Í skrá hennar segir: "Ærhúsdalur; valllendisdæld upp af Ærhúsunum, norður af Ærhúsbrekkum." Gengið var upp á Skaftholtsfjall um Bæjarskarð ofan við hús í Skaftholti og niður Ærhúsdal hinu megin til þess að fara í fjárhúsin skv. Ingunni. Tóftirnar eru enn greinilegar, stórar fjárhústóftir norðvestan undir Skaftholtsfjalli skammt suðvestan við tóft 028 og um 20 m norðaustan við sumarbústaði sem standa fast vestan við Skaftholtsfjall. Rústirnar virðast nýlegar og ekki víst að langt sé síðan húsin voru rifin (sjá myndir hér að neðan). Þær standa á hól við rætur vesturhlíðar Skaftholtsfjalls. Bratt er fram af hólnum til suðvesturs og norðvesturs. Samtals eru húsin um 27 x 20 m að stærð frá norðvestri til suðausturs. Fjárhúsið sjálft er norðar en hlaðan sunnan við. Fjárhúsið er um 17x17 m að stærð og hlaðan um 10x20 m frá suðvestri til norðausturs. Hún er ekki niðurgrafin. Fjárhúsveggirnir eru hlaðnir úr torfi og grjóti og ná allt að 1 m hæð en hlöðuveggirnir á hinn bóginn steinsteyptir og mun lægri. Þrír garðar eru í húsinu, allir með steinsteyptri plötu. Fjárhúsið hefur opnast í norðvestur og er þar býsna bratt fram af hólnum. Væntanlega hefur verið timburpil fyrir þeirri hlið en svo virðist sem mestallt byggingarefni hafi verið fjarlægt þegar húsið var rifið, enda sjást litlar sem engar timburleifar í tóftinni. Eldri byggingaleifar sjást ekki á þessum stað en sennilega hafa þessi fjárhús verið reist á gömlu hússtæði.

Hættumat: stórhætta, vegna framkvæmda

Heimildir: Ö-BJ, 1; Ö-Skaftholt, 1; Ö-IH, 2

Teikning og ljósmynd af fjárhústóft neðan við Ærhúsdal. Á ljósmynd er horft til vesturs

ÁR-291:023 Skaftholtsréttir hleðsla rétt

64°02.516N 20°13.109V

Í örnefnaupptalningu Brynjúlfs Jónssonar frá Minna-Núpi er talið upp örnefnið Skaftholtsréttir í landi Skaftholts. Í Jarðabók Árna og Páls segir: "Átroðning stórkostlegan líður þessi jörð framar öllum öðrum í sveitinni af afrjettarfé úr öllum Flóa, Eyrarbakka, Skeiðum og þessari sveit, sem rjetta hjer fje sitt þrennum réttum hvert sumar, og uppetur svo þetta fje og hestarnir rjettamanna haga jarðarinnar, so að þar fyrir þarf ábúandi að þiggja haga af öðrum jörðum: en ábúandi fær þó fyrir þennan átroðning öngvan betalíng, hverki fyrir þenna áðurnefnda átroðning nje jarðarspjöll, sem þó verða ei alllítil, að byggja upp svo stóra rjett og marga dilka úr torfi." Í sóknarlýsingu Hraungerðis- og Laugardælasókna 1841 segir: "Fimmtudaginn í 23ju viku sumars halda Eystrahreppsmenn réttir sínar skammt frá bænum Skaftholt, og eru þær því kallaðar Skaftholtsréttir, en daginn eftir rétta Flóa- og Skeiðamenn í þeim sömu." Í örnefnalýsingu segir: "Sunnar við brekkurnar [Múlabrekkur] er Skaftholtsmúli, vestan við hann eru Skaftholtsréttir". Skaftholtsréttir standa um 1040 m vestan við Skaftholt 001 og um 50 m norðan við Árnesveg. Réttin er með elstu réttum á landinu samkvæmt Ingunni Halldórsdóttur heimildamanni. Réttin hefur verið mikið endurbætt, til dæmis í kringum 1953-'54, en einnig þurfti að lagfæra réttirnar eftir jarðskjálftana árið 2000. Enn er staðið að endurbótum á réttunum. Réttin er á mosa- og grasigrónu sléttlendi. Malarplan er fast sunnan við réttina. Réttin er ferhyrningslaga með rúnuð horn, um 65 m breið en um 85 m löng og snýr norðaustur-suðvestur. Veggir hennar eru um 1,2 - 1,5 m háir og um 1 m breiðir. Veggirnir eru hlaðnir úr torfi og hraungrýti en réttin er samsett úr bæði gömlum og nýhlöðnum veggjum (5-7 umför). Útveggir í norðausturenda réttar eru þó mjög signir. Réttin er samsett úr 9 stórum dilkum umhverfis stóran almenning sem er um 16 m á breidd og 40 m á lengd. Dilkunum er svo skipt niður í 2-3 minni dilka með trjágrindum og er hver dilkur merktur ákveðnum bæ í sveitinni. Opin inn í dilkana úr almenningi í miðjunni eru steinsteypt með viðarhliði en einnig eru 10 op inn í dilkana á útveggjum réttar (1-2 fyrir hvert stórt hólfi) en þeim er lokað með viðargrindum eða málmhliðum. Innrekstrarhólf er á norðausturenda réttar og er það 5-13 m breitt og um 23 m langt með 13 m breiðan inngang. Norðan til norðaustan við réttina eru svo torfhlaðin grasi- og mosagróin garðlög sem mynda stór ferhyrnd hólfi sem hugsanlega hafa hýst kvikfénað áður en rekið var inn í réttirnar (sjá myndir hér til hliðar og að neðan). Hólfin hafa verið að minnsta kosti fjögur. Tvö þeirra eru hlið við hlið fast upp við NA enda réttarinnar. Vestra hólfið er um 60 m langt og 35 m breitt og snýr NA-SV á meðan hið eystra er 60 m á breidd og 80 m á lengd og snýr NV-SA. Stærsta hólfið er fast NA við hin tvö minni, um 160 m langt, 95 m á breidd og snýr NV-SA. Fjórða

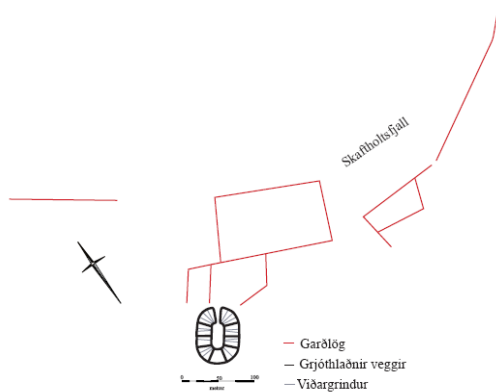

Garðlög norðan við Skaftholtsrétt, horft í norðvestur

hólfið er um 65 m SA við stærsta hólfið og er það um 85 m á lengd, um 40 m á breidd og liggur A-V. Út frá NA og SV hornum hólsins eru svo garðbrot sem liggja í austur og suður en mynda ekki hólfið. Hugsanlegt er að garðbrotið sem liggur í suður út frá SV horninu hafi tengst garðlagi 026 og garðbrotið sem liggur í austur liggur meðfram Skaftholtsfjalli í NA langleiðina heim að Skaftholti 001. Einnig er 157 m langt garðbrot um 220 m NNV við réttina sem liggur NV-SA sem hugsanlega hefur einnig verið hluti af hólfi en það hólfi sést ekki í dag. Garðlögin eru 0,5-0,8 m á hæð, 0,5-1,5 á breidd og engar grjóthleðslur eru sjáanlegar en þau eru mjög rofin vegna beitar og vegagerðar. Garðarnir standa í grasi- og mosavöxnu sléttlendi.

Hættumat: stórhætta, vegna framkvæmda

Heimildir: Ö-BJ, 1; JÁM II, 211-212; SSÁ, 104; Ö-Skaftholt, 2

Skaftholtsrétt og garðlög sem tengjast henni, horft í suðvestur (mælistika er 100 m)

ÁR-291:025 heimild um leið

64°02.470N 20°13.145V

Í sóknarlýsingu Hraungerðis- og Laugardælasókna frá árinu 1841 segir: "Frá Eyrarbakka liggur enn alfaravegur upp eftir Flóanum fyrir vestan Gegnirshóla, kallaður Gegnirshólavegur. Sá vegur liggur upp eftir Ásunum og svo upp Skeiðin og þaðan upp Eystrahrepp hjá Skaftholtsréttum og upp með Þjorsá fyrir austan Stóranúp og fylgir síðan ánni upp í afrétt." Nákvæm staðsetning er óþekkt. Svæðið í kringum Skaftholtsréttir og Árnes og suður að Þjorsá er grasi- og mósagróin hæðótt hraun og malarsléttur. Ekki sést lengur til gatna vegna rasks á svæðinu en hugsanlega hefur hún legið þar sem þjóðvegurinn liggur um Hofsheiði í dag. Ógreinileg ummerki um aðrar götur á Hofsheiði og í kring um Skaftholtsréttir fundust en ekki var hægt að skera úr um hvort um leiðir eða rollu- og hrossastíga var að ræða.

Hættumat: stórhætta, vegna framkvæmda

Heimildir: SSÁ, 30

ÁR-291:026 garðlag hlutverk óþekkt

64°02.155N 20°14.724V

Í Friðlýsingaskrá frá 1990 er skráð "Garðlag fornt, sem liggur vestan frá Kálfá austur að Þjórsárholti [fjallinu], fyrir norðan Alviðru." Þetta garðlag er um 1100 m SV við Skaftholt 001 og um 540 m SA við Skaftholtsrétt 023. Garðlagið stendur í grasi- og mosagrónu hrauni og malarsléttum. Garðlagið er um 1150 m á lengd, um 1-1,5 m breitt og 0,4-0,8 m á hæð. Á tveimur stöðum er garður hlaðinn úr hraungrjóti, en annars er hann torfhlaðinn. Frá suðurbakka Kálfár, um 100 m vestan við félagsheimili Árness og fast SA við

Garðlag á friðlýsingaskrá, horft í austur

Nónstein, liggur garðlagið í SA um 250 m að Árnesvegi (vegnúmer 32). Frá Árnesvegi í SA um 680 m er garðlag horfið vegna bygginga og vegagerðar en þá kemur garðlagið aftur í ljós og heldur áfram um 30 m í SA. Þá beygir garður í austur og heldur áfram um 1600 m. Á um 20 m kafla þar sem garður beygir í austur og um 685 m A er garðurinn grjóthlaðinn. Á um 60 m kafla um 1100 m A við sama horn er garður rofinn vegna vegar heim að Þjórsárholti (bænum). Um 410 m A við sama veg beygir garður í ANA meðfram Knarrarholti og liggur ANA í um 145 m þangað til komið er að T mótum þar sem garður beygir bæði aftur í NNV í átt að Skaftholtsfjalli og í SSA í átt að Þjórsárholti (fjallinu). Um 60 m NNV við þessi T mót er 6 m skarð rofið í garð vegna vegagerðar upp að sumarbústað sem stendur utan í Þjórsárholti. Þaðan liggur garður í norður um 140 m að Hraunhólum þar sem hann hverfur undir veg. Þetta garðlag hefur mjög líklega tengst garðlögum sem skráð eru undir númeri 023 og eru norðan og austan við Skaftholtsrétt áður en vegagerð rauf garðinn á um 290 m bili vegna sumarbústaðabyggingar á svæðinu því hægt er að tengja þau saman með einni beinni línu N-S. Trúlega hefur þetta verið einn stór garður sem umkringdi um 1900x1300 fermetra svæði umhverfis Skaftholtsrétt frá Kálfá að Skaftholtsfjalli og Þjórsárholti. Ekki er ljóst hvort garðlagið hefur átt að vera landamerkjagarður eða varnargarður.

Hættumat: hætta, vegna framkvæmda

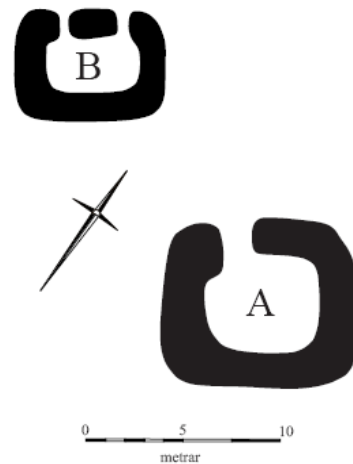
Heimildir: Skrá yfir friðlýstar fornleifar, 65

ÁR-291:028 tóftir hlutverk óþekkt

64°02.972N 20°13.033V

Tvær tóftir eru um 100 m ANA við sumarbústaði norðvestan undir Skaftholtsfjalli og um 50 m norður af beitarhúsatóft 021. Tóftirnar eru neðst í brekku sem hallar til norðvesturs í hvammi milli hlíða Skaftholtsfjalls og hás melhóls. Tóftirnar eru tvær. Ofar (SA) í brekkunni er 8x7 m stór, dálítið niðurgrafin tóft (tóft A, sjá teikningu hér að neðan) er snýr suðvestur-norðaustur með op vestarlega á norðvesturhlið. Hæð veggja hennar er allt að 1 m á hæð að innan. Tóftin er einföld og veggir algrónir svo að hvergi sér í grjót. Um 7-8 m neðar (NV) er meira niðurgrafin minni tóft (tóft B) sem snýr eins og er um 5x7 m að stærð og 1 m á dýpt. Ástand hennar er svipað og fyrrnefndu tóftarinnar og sennilegt að þær hafi verið í notkun á sama tíma. Dyr hafa verið á norðvesturhlið. Hugsanlega standa tóftirnar í tengslum við beitarhús 021.

Hættumat: stórhætta, vegna framkvæmda

Tóftir norðvestan undir Skaftholtsfjalli, horft til suðausturs á ljósmynd

ÁR-291:029 náma mógrafir

64°02.671N 20°12.792V

400-500 m NNA af Skaftholtsréttum 023, vestur undir Skaftholtsfjalli hafa sennilega verið mógrafir. Mýrlendur hvammur við fjallsrætur Skaftholtsfjalls og neðan við hann er flatt þurrlendi. Talsverð trjárækt er á svæðinu. Óljós dæld, sennilega merki um mótekju, er á þessum stað. Alls er dældin um 20x60 m að stærð snýr norður-suður. Norðurbakkinn er nokkuð reglulegur og beinn.

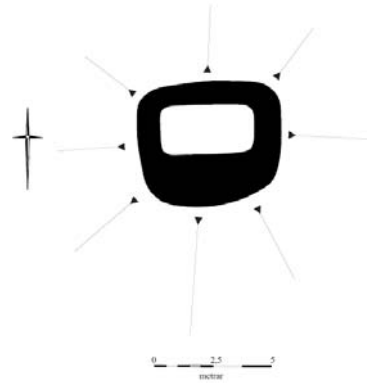
Hættumat: stórhætta, vegna framkvæmda

ÁR-291:030 þúst hlutverk óþekkt

64°02.049N 20°16.250V

Þúst er á Hofsheiði um 3700 m vestan við Skaftholt 001 og um 40 m suðvestan við háspennumastur. Þústin stendur á 2-3 m háum hraungrýtishól sem er grasi- og mosagróinn. Þústin er einföld, grasi- og mosagróin og snýr austur-vestur (sjá myndir og teikningu hér til hliðar). Hún er um 2x4 m að innanmáli en 4-6x6 m að utanmáli. Brúnir hennar eru úr grjóti, um 1-2 m þykkar og 0,4-0,6 m háar. Ekki er ljóst hvort torf hefur verið notað sem byggingarefni líka þar sem brúnir þústarinnar eru mjög útflattar og vel grónar. Enginn útgangur er greinanlegur en suðurveggur þústar er há hrúga af náttúrulegu hraungrýti. Ekki er ljóst hvort þústin er náttúruleg eða manngerð en hugsanlegt er að þarna hafi verið lítið skýli fyrir búfénað.

Hættumat: stórhætta, vegna framkvæmda

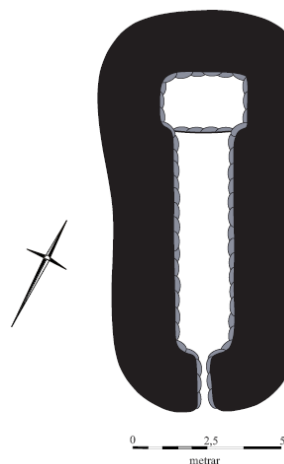
Þúst á Hofsheiði, horft til suðvesturs

ÁR-291:031 tóft fjárhús og hlaða

64°02.265N 20°16.359V

Tóft af fjárhúsi og hlöðu er í Bleiksbrekkum um 3660 m vestan við Skaftholt 001 og 400-500 m sunnan við Kálfá. Ingunn Halldórsdóttir, heimildarmaður, kannaðist ekki við þessa tóft en taldi hana ekki geta verið mjög gamla. Tóftin stendur SSA-lega á 4-5 m háu grasi- og mosagrónu holti sem snýr NNV-SSA. Tóftin er tvískipt, um 14 m á lengd og 5-7 m á breidd (sjá myndir og teikningu á bls. 17). Tóftin snýr NNV-SSA og er inngangur inn í hana á SSA-hlið. Veggir tóftar eru hlaðnir úr torfi og hraungrýti. Hlaðan er í NNV-enda tóftar og nær gólf hennar að minnsta kosti 0,5 m dýpra niður en gólf fjárhússins. Veggir hlöðu eru mikið hrundir en lítið hefur hrunið úr fjárhúsveggjunum. 3-8 umför af hleðslu eru sjáanleg í miðju veggja en efri og neðri hlutar þeirra eru mjög grasigrónir. Innanmál fjárhúss er 2x8 m og snýr hólfið NNV-SSV. Innanmál hlöðu er 2x3 m og snýr hólfið VSV-ANA. Veggir tóftar eru 0,4-1,6 m háir og um 2 m breiðir. Engar undirstöður fyrir garða eru sjáanlegar í fjárhúsi. Um 0,5 m breiður inngangur hefur verið á suðurvegg fjárhústóftar. Þak og viðarþil hafa trúlega fokið út í veður og vind þar sem ekkert brak er sjáanlegt í tóft. Tóftarleifarnar virðast fremur unglagar.

Hættumat: stórhætta, vegna framkvæmda

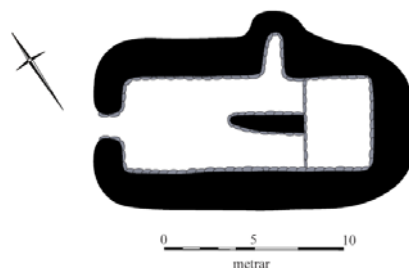
Fjárhústóft í Bleiksbrekum, horft til NNV

ÁR-291:032 tóft fjárhús og hlaða

Nýleg tóft af fjárhúsi og hlöðu er um 1350 m VSV við Skaftholt 001, 50-60 m austan við veg að Þjósárholti og um 320 m VSV við Skaftholtsrétt. Tóftin stendur á 1-3 m háum hól í mosagrónu hrauni. Tóftin er þrískipt, um 18 m á lengd og 10-11 m á breidd (sjá mynd og teikningu hér til hliðar). Tóftin snýr norðvestur-suðaustur og er hlaðin úr hraungrjóti og torfi (6-8 umför í fjárhúsi, 6-12 í hlöðu). Þak tóftar var trúlega úr bárujárni og var inngangur í fjárhúsið á norðvesturhlið. Hlaðan var í suðausturenda tóftar og var hún grafin að minnsta kosti 0,5 m dýpra niður en fjárhúsið sjálft. Viðarþil hefur trúlega verið á milli hlöðu og fjárhúss. Veggir tóftar eru mosagrónir, standa 0,5-2 m hátt og eru um 2 m breiðir. Í botni hlöðutóftar er mikið grjót og drasl. Innanmál hlöðu er um 5x4 m og hólfið snýr NA-SV en innanmál fjárhúss er um 4x10 m og hólfið snýr NV-SA. Mikið grjóthrun úr veggjum er einnig í fjárhúshólfi en þó sést um 0,4 m há og 0,5 m breið grjóthlaðin undirstaða garða mjög greinilega og hefur hún legið eftir hólfinu endilöngu. Lítið hólfið, 0,8 m breitt og 2 m langt sem snéri NA-SV, hefur verið inn í norðurvegg tóftar um 1 m frá hlöðu en það er nú hrunið.

Hættumat: stórhætta, vegna framkvæmda

64°02.400N 20°13.427V

Fjárhústóft VSV við Skaftholtsrétt, horft til suðausturs

ÁR-291:033 varða

Varða er um 1500 m vestan við Skaftholtsrétt 023 og um 2500 m vestan við Skaftholt 001. Varðan stendur í mosa-grónu hrauni á 2 m háum hól. Varðan er hlaðin úr hraungrjóti (4 umför) og er um 0,5 m há. Grunnflötur hennar er tígullaga og um 0,5x0,5 m að flatarmáli. Ekki er ljóst hvaða hlutverki þessi varða hefur gengt en hún virðist frekar nýleg. Lítill mosagróður er á steinum og bygging hennar er traust.

Hættumat: stórhætta, vegna framkvæmda

64°02.306N 20°14.912V

Varða á Hofsheiði, horft til VSV

ÁR-291:034 varða

Varða er um 3700 m vestan við Skaftholt 001 og um 1200 m SV við vörðu 033. Varðan stendur á 2-4 m hárri mosagróinni hraungrjótshæð. Varðan er hlaðin úr hraungrjóti (4-6 umför) og er um 0,5 m há. Grunnflötur hennar er þríhyrnings-laga og um 0,5x0,4 m að flatarmáli. Neðstu 2 umför hennar eru örlítið mosagróin. Ekki er ljóst hvaða hlutverki þessi varða hefur gengt en hún virðist frekar nýleg. Lítill mosagróður er á steinum og bygging hennar er traust.

Hættumat: stórhætta, vegna framkvæmda

64°01958N 20°16150V

Varða á Hofsheiði, horft til norðurs

V. Samantekt og niðurstöður

Svæðisskráning, viðtal við heimildarmann og vettvangsrannsókn leiddu í ljós 14 fornleifar innan deiliskipulagsreits í landi Réttarholts (Skaftholts). Hvorki heimatún Réttarholts né Skaftholts eru innan skipulagsreits og dregur það úr líkum þess að fornleifar finnist undir sverði. Ástæðan er sú að minjadreifing lýtur þeirri meginreglu að flestar fornleifar eru yfirleitt staðsettar í heimatúni skammt frá bæ hér á landi og fækkar eftir því sem lengra er farið frá bæ. Þó er ekki útilokað að fleiri minjar en þær sem hér er lýst kunni að leynast undir sverði á svæðinu.

Á 14 minjastöðum innan skipulagsreits í landi Réttarholts fundust forn mannvirki á 12 stöðum en auk þeirra voru skráðir tveir staðir þar sem áður hafa verið leiðir og vöð. Hér verður stuttlega gert grein fyrir helstu minjaflokkum:

- *Vörður.*

Í landi Skaftholts eru 5 vörður á 3 stöðum (ÁR-291:009, 033 og 034). Allar vörðurnar virðast vera frekar unglagar, óreglulega hlaðnar og litlar. Aðeins eru til heimildir um einn þessara minjastaða, Þrívörður, en þær voru hlaðnar einhvern tímann eftir 1900 en fyrir 1970. Fremur líklegt er því að Þrívörður nái því ekki að vera 100 ára gamlar sem þýðir jafnframt að þær eru trúlega ekki löggild fornleif.

- *Legstaður.*

Í örnefnaskrá fyrir Skaftholtsland er talað um legstað á Knarrarholti (ÁR-291:011). Knarrarholt er náttúrulegur malarkambur rétt utan við suðausturhorn skipulagssvæðis. Engin ummerki um mannvirki sást á þessum stað. Þó er ekki hægt að fullyrða að ekkert finnist á undir sverði á holtinu án frekari rannsókna.

- *Leiðir og vöð.*

Heimildir var að finna um eitt vað, Nónsteinsvað (ÁR-291:017), í örnefnaupptalningu Brynjúlfs Jónssonar. Samkvæmt heimildarmanni var farið um vaðið á leið milli bæja og ef horft er á loftmynd mótar fyrir götuslóða sem liggur NV-SA sunnan við Árnesveg, líklega í átt að Þjórsárholti frá vaðinu. Ein leið (ÁR-291:025) var skráð á svæðinu en heimildir um hana var að finna í sóknarlýsingu Hraungerðis- og Laugardælasókna frá árinu 1841. Ekkert sést til gatna sem hægt er að tengja við leiðina en líklegast er að leiðin

hafi legið á svipuðum stað og núverandi þjóðvegur um Árnes. Einnig fundust ógreinileg ummerki um aðrar götur á Hofsheiði og í kring um Skaftholtsréttir en óregluleg útbreiðsla þeirra og útlit benti til þess að aðeins væri um nýlega rollu- og hrossastíga að ræða frekar en gamlar leiðir.

- *Mógrafir.*

Ummerki sem mest líkjast mógröfum (ÁR-291:029) fundust um 665 m VSV við bæ vestan undir Skaftholtsfjalli. Ingunn Halldórsdóttir, heimildamaður, kannaðist ekki við mótekju á þessu svæði en hugsanlegt er að notkun grafanna hafi verið hætt áður en hún man eftir sér. Minnst er á mótekju í Skaftholtslandi í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns en staðsetning þeirra mógrafa er óþekkt svo ekki er útilokað að þetta gætu verið þær.

- *Húsarústir.*

Sex rústir (5 tóftir og 1 þúst) eru á víð og dreif um svæðið (ÁR-291:021, 028 (2), 030, 031 og 032). Aðeins einnar rústar (ÁR-291:021) er getið í heimildum (í örnefninu Ærhúsbrekkur og af heimildamanni) á meðan hinar fimm eru ónafngreindar í heimildum. Allar rústirnar eru greinilegar og þrjár af fimm tóftanna standa einar og sér. Tóft ÁR-291:021 er mjög nýleg grjóthlaðin fjárhústóft tengd við steinsteypa hlöðu sem bendir til þess að byggingin sé alls ekki mjög gömul þó ekki sé útilokað að hún sé byggð á eldri rústum. Tóftir ÁR-291:031 og ÁR-291:032 eru frekar nýlegar grjóthlaðnar fjárhús- og hlöðutóftir og ekki er ólíklegt að þær hafi einnig verið byggðar eitthvað eftir 1900. Tóftir ÁR-291:028 líta hins vegar út fyrir að vera mikið eldri en aðrar tóftir á svæðinu og hlutverk þeirra er óþekkt. Þústin (ÁR-291:030) er sú eina af húsarústunum sem er ógreinileg sem gæti bent til þess að hún sé mjög gömul en hlutverk hennar óþekkt. Jafnvel er hugsanlegt að hún sé aðeins náttúruleg myndun en ekki er hægt að skera úr um það án frekari rannsókna.

- *Rétt.*

Grjóthlaðin rétt (ÁR-291:023), s.k. Skaftholtsrétt hvílir á gömlum merg. Hún var skilarétt úr öllum Flóa, Eyrarbakka, Skeiðum. Réttin er í mjög góðu ásigkomulagi og er henni vel haldið við. Umhverfis hana eru torfhlaðnir varnargarðar og eru þeir rofnir á köflum og torfhleðslurnar signar en ennþá mjög greinileg.

- *Garðlag.*

Einn friðlýstur torf- og grjóthlaðinn garður (ÁR-291:026) er á svæðinu og fylgir hann svo til öllum sunnanverðum útjaðri deiliskipulagssvæðis sunnan við Árnesveg. Þessi garður er rofinn á köflum og hefur hugsanlega tengst varnargörðum norðan við Árnesveg sem tengjast Skaftholtsrétt (023) áður en vegurinn var lagður.

Ljóst er að minjastöðum er búin mismikil hættu og má auðveldlega komast hjá hnjaski á þeim fornleifum sem lenda utan lóðamarka eða á svæðum þar sem ekki virðast vera áætlaðar beinar framkvæmdir. Rétt er að minna á að mikilvægt er að öll umferð, efnistaka og frávík frá fyrirbyggjandi skipulagi verði skoðuð með tilliti til upplýsinga um fornleifar á svæðinu. Fornleifavernd Ríkisins sér um að úrskurða hvort að sú hættu sem stafar að fornleifum innan skipulagssvæðis sé ásættanleg eður ei og þá hvort og/eða hvaða mótvægisáðgerða þurfi að grípa til. Fornleifavernd getur veitt heimild til þess að fornleifar verði látnar víkja vegna framkvæmda að undangenginni rannsókn, eða þær huldar og setur skilmála þar að lútandi.

Heimildaskrá

Prentaðar heimildir:

Skrá um friðlýstar fornleifar: Ágúst Ólafur Georgsson, 1990. *Fornleifaskrá: skrá um friðlýstar fornleifar*. Þjóðminjasafns Íslands, Reykjavík.

JÁM II: *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*, II. bindi. 1913-1943. Hið íslenska fræðafélag, Kaupmannahöfn.

SSÁ: Hálfdán Jónsson, 1979. *Árnessýsla: sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839-1843 og lýsing Ölfushrepps anno 1703*. Sögufélagið, Reykjavík.

Óprentaðar heimildir:

Ö-IH: Örnefnaskrá Ingunnar Halldórsdóttur

Örnefnastofnun Íslands

Ö-BJ: Örnefnaskrá Brynjúlfs Jónssonar frá Minna-Núpi

Ö-Skaftholt: Örnefni jarðarinnar Skaftholts. Skráð af Gesti Jónssyni árin 1976-1977.

Viðbætur við þessa skrá skráði Þórhallur Vilmundarson.

Heimildamaður:

Ingunn Halldórsdóttir, fædd 16.09.1925 í Skaftholti. Flutti árið 1955 til Reykjavíkur.

Viðauki I - Loftmynd sem sýnir afmörkun svæðis og minjar innan þess og skrá yfir hnit fornleifa í landhnitakerfi.

